

ЈОВАНКА КАЛИЋ

БЕОГРАД У XII ВЕКУ Тврђава — град — полис

Комнинска епоха (1081–1185) спада међу значајније одељке историје Београда. Грчки и латински извори приказују *догађаје* тога периода, претежно ратове, понекад бојишта. Компаративна анализа података о Београду у делима савременика или очевидца показује да су га увек означавали као *πόλις* и *civitas*, као град, са насељем унутар и изван бедема. Откривени кастел у Горњем граду само је део утврђеног града у XII веку.

Малобројни су конкретни подаци о просторном развоју Београда у XII веку. Расположиви историјски извори, као и другде у Европи тога доба, ретко када садрже прецизне описе градова, појединих делова насеља, запажања о начину градње или фазама настанка тврђаве. То су теме које по правилу не занимају средњовековне писце. Поглед на прошлост и савременост усмерен је на догађаје и људе. Они су по тадашњим схватањима, вером обликованим, окосница историје. О њима се пише да би се проникло у дубљи смисао људског постојања. У тим оквирима династички поглед на свет веома дуго напада основни садржај укупне европске историографије, на Западу колико и на Истоку. Владар је централна личност у приказивању догађаја. Стога су тако често француски краљ или немачки цар, византијски такође, личности кроз које се приказују крсташки ратови, балкански, али и сви други сукоби. Опис града или бојишта свуда, па и у Београду, није циљ писца, али може бити плод његовог рада. Другим речима, уз све регионалне и хронолошке особености текстова, начин мишљења једне епохе је идејна наслага кроз коју се тек пажљивом анализом може допрети до стварних историјских чињеница.

О Београду су писали грчки и латински писци XII века, али и они познијих епоха. Они су језиком својих средина и трагом својих представа о друштву, писали о догађајима у Београду. Међу њима је било различитих људи, оних властеског рода, али и из реда обичних људи, службеника. Професионални војници, свештеници и монаси, књижевници и писари гледали су исти Београд, али га нису видели на исти начин. Међусобно поређење њихових казивања, наравно уз проверу на терену, једини је начин да се избегне погрешна слика о граду. У јед-

номе се сви слажу — Београд је у XII веку био велики град. У грчким изворима је увек означен као *йолис*. Тако га називају очевици, а затим и други писци. Најзначајнији међу њима је био Јован Кинам, који је 1165. године боравио у Београду.¹ Он у свакој прилици Београд назива полисом, без обзира да ли је реч о догађајима с почетка XII века или онима на измаку комнинске епохе.² Помиње га самостално или обухвата појмом *йодунавски градови*, што је у његово време био усталини назив за византијске градове на Дунаву — Београд и Браничево.³ Ниједном га не назива тврђавом. Упоредна анализа градске терминологије у Кинамовом тексту показује да је он добро познавао бојишта византијске војске и тачно уочавао разлике међу градовима. Он међу *йолисе*, поред Београда, убраја Ниш, затим Браничево, град Филипи и друге.⁴ Мање градове прате различити називи. Земун је у XII веку *йврђава*, *йрибежишиџе*, *мали град*, али и *йолис* у један мах.⁵ Полис је у XII веку утврђени град са насељем унутар бедема и ван њих. То показују и подаци латинских писаца исте епохе. Тако је Београд 1189. године означен као *civitas* приликом проласка крсташа, које је предводио цар Фридрих I Барбароса.⁶ У западноевропском поимању градских целина у то време, *civitas* није *арх* (мање утврђење) него град са развијеним градским насељем, које обично садржи и тврђаву, али је и знатно премаша. Београд је управо тако приказан у опису борби 1071. године, у тексту познате *Бечке илустриране хронике*. Град је означен као *civitas*, а као утврђена целина у њему се помиње *арх*, седиште византијског заповедника града.⁷ Кастел малих димензија (136 × 60 m), откривен у Београду на простору Горњег града (код Споменика победнику), може бити само мање утврђење у оквиру већег утврђеног простора византијске епохе.⁸

¹ Joannis Cinnami, Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A. Meineke, Bonnæ 1836, 241, 245.

² Cinn. 10, 118–119, 131, 133, 214.

³ Византијски извори за историју народа Југославије, IV, Византолошки институт САНУ, Посебна издања књ. 12, Београд 1971, 44, 51, 53, 61.

⁴ Браничево: Cinn. 11, 117; Ниш је *йолис* и метропола Дакије: Cinn. 69–70, 212; Филипи: Cinn. 203–204, 211, итд.

⁵ Cinn. 10, 114–115; у току борби 1165. г. Земун је означен као *пóλις*: Cinn. 238, 241. Ники-та Хонијат бележи да је Земун „*мали град*“ (*пóλιςμα*), али и *пóλις*: J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, Berolini 1975, 133–136. Примера ради, Галич на Ибру је *κρησφύγετον* који има *τὰ προπύργια*: Cinn. 103, итд.

⁶ *Ansbert*, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Berolini 1928, 26; J. Калић, Европски путописци о Београду, у књ. Београд у делима европских путописаца, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 80, Београд 2003, 11–12.

⁷ Текст је објављен више пута. Приступачно издање: М. Динић, Грађа за историју Београда, I, Београд 1951, 10–12; О Бечкој илустрованој хроници, насталој у XIV веку коришћењем старијих извора: Н. Marczali, *Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden*, Berlin 1882, 68–83; С. А. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 133–142; Т. Kardos, *Die ungarische Bilderchronik*, Budapest 1961, 5–30; и др.

⁸ М. Бајаловић-Хаџи Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града, III, Годишњак града Београда 40–41 (1993–1994) 15; М. Појовић, Београдска тврђава, Археолошки институт у Београду, књ. 18, Београд 1982, 48–56.

Београд је у XII веку остављао утисак напредног и богатог града „на брегу“. Тако га је доживео писац анонимног *Ојиса њуша у Свейу земљу*.⁹ Још је одређенији био арапски писац Идриси, који је средином тога века на двору норманског краља Рожера II у Италији саставио дело *Географија*. У њему се налази податак да је Београд добро насељен град „у пуном развоју“, „има много људи и великих цркава“.¹⁰ Та запажања потврђује и Јован Кинам. Устаљено градско насеље знатнијег обима открива појам *Београђани* за житеље града 1154. године. Он је тада означавао различите групе становника града, не само оне службом везане за византијски управни апарат односно војску. Догађаји јасно показују да су неки међу њима били противници византијске власти у Београду. Био је то, у ствари, шаролики свет. Војници и занатлије, трговци и свештеници, чиновници, људи византијског кова, досељеници из оближњих крајева, али и странци, пролазници, сви су они са породицама или без њих, у београдском насељу налазили службу, посао или дом. О њима сведоче историјски извори, али и материјални трагови њиховог живота, предмети свакодневне употребе које су сами производили или су трговачким путевима прибављали до Београда (грнчарски производи – лонци, зделе, посуде, алати итд.), подједнако из Византије, као и из околних подунавских земаља. На раскршћу путева Београд је био отворен град.¹¹ У њему се издвајао водећи слој људи, врста елите везане превасходно за војне и управне послове града, као и за цркву. Они су били купци луксузне робе византијског порекла, која је допремана, како изгледа Дунавом, чак и из црноморских радионица (трпезна керамика, крчази и друго).¹²

Новија археолошка истраживања, иако просторно и тематски недовољна, откривају да се насеље развијало на просторима античког Сингидунума, унутар бедема некадашњег војног логора римске војске на Калемегдану и у његовој близини, пре свега на заравни којом данас доминира Споменик победнику, али и у подножју тога брега на савској и дунавској падини и другде. Под заштитом старих и обнављаних утврђења, дограђиван према различитим потребама друштва, византијски Београд је налазио боље услове за живот него на отвореном простору, иако је и таквих насеља било током XII века.¹³ Град и приградска на-

⁹ P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluotoku, Rad JAZU 42 (1878) 117. Процена да се град налази на брегу указује на посматраче Београда са земунске стране и често се налази у путописима.

¹⁰ T. Lewicki, Polska i kraje sasiednie w swietle „Ksiegi Rogera“, I, Krakow 1945, 133–134; Зборник К. Лиречека, I, 129–131; Б. Недков, Бугария и сѣсѣдните земи през XII век според Идриси, София 1960, 41–42; Г. Шкриванић, Monumenta cartographica Jugoslaviae, II. Средњовековне карте, Београд 1979, 15–16; Сп. Кенѣерова, Сведения ал-Идриси о Балканах и их источници, Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР, 1986; Сп. Кенѣерова — Б. Бешевлиев, Балканския полуостров изобразен в картите на ал-Идриси, I, София 1990.

¹¹ Сипп. 133; писари у Београду: Сипп. 69; Византијски извори IV, 18. Трговци у Браничеву и Београду: Чоп. 17 и др. Производња и промет керамичких производа: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Унутрашње утврђење Београдског града, Годишњак града Београда 40–41 (1993–1994), 13–41; В. Бикић, Средњовековна керамика Београда, Београд 1994, 44–53, са одговарајућом литературом.

¹² В. Бикић, Керамика, 53–58; 112–114.

¹³ Преглед резултата археолошких истраживања до 1982. г.: М. Појовић, Београдска тврђава, 44–47.

сеља представљали су целину. Око града пружала се тзв. „градска земља“, односно „градски метох“, како су је називали у Византији. Ту су се налазила имања грађана, поседе цркве и других држалаца земље под посебним условима коришћења. Та најближа околина утврђеног града, обично 3 до 5 km око града, разликовала се од сеоског атара, који се на њу надовезивао.¹⁴ Слика насељености београдског подручја се мењала током времена спонтано, али често и насилно, ратовима и колонизационом политиком државе. Међутим, трајна веза града и околине у управном, привредном, демографском и културном смислу битно је допринела укупном развоју Београда. Ту је подлога читаве његове историје у средњем веку.

Црква је у животу града имала велику улогу. Она је духовно окупљала људе и делила судбину Византијског царства. Православље је у Београду већ имало дугу традицију. На прилике у XI и XII веку знатно је утицала црквена реформа коју је својевремено спровео цар Василије II 1019–1020. године. Тада је београдска епархија уклопљена у подручје грчке Охридске архиепископије. Као погранична област према Угарској, она је стекла посебно место у сучељавању „западног“ и „грчког“ света. Ту почиње „грчка земља“, записали су многи путници са Запада, мислећи пре свега на веру и цивилизацију, начин живота и државу. Византија је вером колико и војском бранила своје границе. Изрекао је то изричито цариградски патријарх Јевстатије у преговорима са папом 1024. године: све што је у границама Византијског царства треба да буде под јурисдикцијом византијске цркве.¹⁵ У складу са тим схватањима и другим разлозима, цар Василије II је својом црквеном реформом (1019–1020) београдској епархији наменио важну улогу и максималан број свештеника (40).¹⁶ Тиме је вреднован и духовни значај црквеног средишта.

О угледу београдске епископије у XI и XII веку сведоче и личности њених архјереја. Имена многих су заувек изгубљена, али су мерила за њихов избор сачувана у делима изузетно образованог охридског архиепископа Теофилакта, који је крајем XI века (до 1108. године) заузимао тај тако важан престо у црквеној хијерархији Византијског царства. Његова сведочења на прелому два века су много више од чињеница које саопштава. Ученик сјајног Михаила Псела, представник

¹⁴ М. Благојевић, Град и жупа — међе градског живота, Зборник радова „Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII века)“, Смедерево — Београд 1992, 67–83, са одговарајућим изворима и литературом.

¹⁵ V. Grumel, Les régestes des actes du Patriarcat de Constantinople, II, Paris 1936, 245; исти, Les préliminaires du schisme de Michel Cérulaire ou la question romaine avant 1054, Revue de études byzantines 10 (1952) 17–19; J. Калић, Црквене прилике у српским земљама до стварања Архиепископије 1219. године, Зборник радова Сава Немањић — Св. Сава, изд. САНУ, Београд 1979, 44–45.

¹⁶ Примера ради, сремској односно браничевској епископији, такође у пограничној области, додељено је по 15 свештеника: H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, Byzantinische Zeitschrift 1 (1892) 257; Св. Новаковић, Охридска архиепископија у почетку XI века, Глас СКА 76 (1908) 31–48. Познији пописи епископија садрже само основне податке о београдској цркви: J. Darrouzès, Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes, Paris 1981, 372, 846. Уз notiцију 13 налази се Appendix 2, где се у једном попису помињу епископије Мораве–Браничева, Сигидона–Београда, Видина и Сирмијума.

цариградске интелектуалне елите, непосредно везан за царски двор Комнина, пре свега кроз своја писма упућивана савременицима, преноси слику стања у својој дијецези, али и схватања Цркве о људима који треба да је представљају у појединим епархијама, међу које је у XI веку спадала и београдска. У писму које је Теофилакт Охридски упутио Јовану Тарониту, дуксу Скопља и блиском сараднику царске династије (пре 1107), истиче се неопходност да црквени великодостојници, поред највиших личних и монашких врлина, поседују и запажено духовно, али и световно образовање како би могли да одговоре великим задацима цркве у својим епархијама. По мишљењу Теофилакта Охридског само људи који су се већ у царској престоници на Босфору истицали образовањем, говорничким даром или су запажени као учитељи, могли су бити достојни епископске катедре. У такве је том приликом убројао и епископа београдског.¹⁷

Тим мерилима је, како изгледа, одговарао епископ београдски Димитрије, чије је име очувано на печату, који је стицајем прилика откривен у области Браничева (антички Виминацијум). Тај печат је по свој прилици доспео у тај крај заједно са писмом које је епископ београдски упутио своме сабрату, епископу Браничева. Печат је резан између 1070. и 1090. године и одаје образованог архијереја. На аверсу печата је представа Богородице са Христом, а на реверсу текст легенде која садржи име Димитрија, епископа Београда. Богородица је била заштитник Београда у средњем веку.¹⁸

Црквене реформе су у Византији одувек биле пресудно важне за живот друштва. У њима се огледају, поред осталог, и битне државне одлуке. Византијско Подунавље са Београдом и Браничевом у доба Комнина (1081–1185) спадало је у језгро укупне балканске политике царства. Не зна се када ни под којим околностима, али свакако пре 1142. године, Београд и Браничево, долазе под јурисдикцију Цариградске патријаршије. Траг о томе оставио је поуздани сведок Нил Доксопатар. Он је био секретар Цариградске патријаршије, протосинђел и свештеник при цркви Св. Софије у Цариграду, номофилакс државе. Затим је прешао у Италију (Палермо), где је по налогу краља Рожера II написао сјајно дело из области црквене географије. То је трактат о источним православним црквама, њиховим епархијама и правима. Дobar зналац прилика, који је имао приступ и неопходним документима, савременик цара Јована II Комнина је записао да су сви приобални градови уз Дунав „под цариградским троном“.¹⁹ То је важан податак за историју Београда, који отвара и низ других питања која превазилазе оквири овог рада.

¹⁷ Migne PG 126, 524; *И. Снегаров*, История на Охридската архиепископия, I, София 1924 (1995); Византијски извори III, 353.

¹⁸ *W. Seibt*, The Seal of Demetrios, the Bishop of Belgrade, during the Late 11th Century, *Macedonian Studies* 6, N. S. 2 (1989) 25–32.

¹⁹ *G. Parthey*, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatum, Berlin 1866 (Amsterdam 1967) 297. Текст је писан 1142–1143. године. Уп. *V. Laurent*, L'oeuvre géographique du moine sicilien Nil Doxapatar, *Echos d'Orient* (1937) 5–30; *М. Пешировић*, Студенички типик и самосталност Српске цркве, Горњи Милановац 1986, 53, 73.

Jovanka Kalić

BELGRADE AU XII^e SIECLE

Forteresse – ville – polis

L'histoire de Belgrade au XII^e est documentée par diverses sources historiques qui, toutefois, relatent pour l'essentiel des événements liés à l'histoire de la ville à cette époque. En ce sens, compte tenu de la position de la ville sur les rives de la Save et du Danube, c'est-à-dire, pour l'époque, sur la frontière nord de l'Empire byzantin face au royaume de Hongrie, les guerres opposant ces deux Etats constituent le thème le plus fréquemment des écrivains médiévaux. S'agissant de la ville même les sources du XII^e siècle ne nous en offrent aucune description précise. Les auteurs grecs et latins se contentent le plus souvent de faire état de quelques données de base à son sujet, évoquant sa position géographiques et son aspect. L'auteur de ce travail communique une partie des résultats d'une analyse comparative des données sur Belgrade au XII^e siècle contenues dans les oeuvres des contemporains et témoins visuels. Particulièrement importantes sont ici les données conservées dans l'oeuvre historique de Jean Kinnamos, qui a séjourné à Belgrade en 1165, puis les données tirées du texte du Pseudo-Ansbert sur la croisade de l'empereur allemand Frédéric I^{er} Barberousse (1189), les données des sources hongroises (Chronicon pictum Vindobonense), ainsi que les résultats des fouilles archéologiques effectuées sur le site même de Belgrade. Jean Kinnamos désigne toujours Belgrade comme une *πόλις* et les sources latines comme une *civitas*. On rencontre aussi le terme *arx* désignant une partie de l'agglomération ceinte de remparts. La ville fortifiée de Belgrade s'est développée au moyen âge sur l'aire de l'ancien camp militaire romain de Singidunum. Cet espace était alors utilisé afin de répondre aux besoins militaires et administratifs de l'Empire byzantin. L'époque des Comnènes (1081–1185) voit ainsi la formation a Belgrade d'un important centre militaire et administratif sur une frontière menacée. Le château de petites dimensions (136 × 60 m) mis au jour lors de fouilles archéologiques systématiques dans la partie appelée Ville Haute, n'était qu'une partie de la ville fortifiée. Avec le temps l'agglomération urbaine a débordé à l'extérieur des remparts, mais lors des nombreuses guerres c'est elle qui a été le plus exposée aux destructions. Belgrade faisait partie des anciennes villes épiscopales de l'époque romaine et byzantine.